

تأثیر معماری ایران بر مصر از آغاز اسلام تا ظهور ممالیک*

** مرضیه عریان

تاریخ دریافت مقاله: ۸۲/۶/۶

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۲/۹/۸

چکیده:

ایران از دیرباز به عنوان سرزمینی که دارای تمدنی کهن است، شناخته شده است. یکی از ویژگی‌های کشورهای متمدن این است که فرهنگ و تمدن خویش را به سرزمین‌های دیگر منتقل کنند و ایران نیز از این قاعده مستثنی نبود.

بنابراین زوال قدرت ساسانیان را نباید با زوال ملت ایران به عنوان ملتی کهن اشتباه گرفت. ایرانیان پس از ظهور اسلام و پذیرش آن به عنوان دین رسمی عزم خویش را جزم نمودند تا فرهنگ و تمدن چندین هزار ساله خویش را به مردمانی فاتح و فاقد تمدن انتقال دهند که از این وظیفه خطیر سربلند و پیروز خارج شدند و توانستند اگر نه تمامی بلکه بیشتر میراث هنری و فرهنگی خویش را به اقوام غالب و پس از آن به سرزمین‌های دیگر اسلامی از جمله مصر گسترش دهند. به همین دلیل شناختن و شناساندن چنین مردمانی که در پیشرفت و گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی مؤثر بوده‌اند و دارایی‌های فرهنگی و هنری خویش را از این طریق به سرزمین‌های دیگر منتقل نموده‌اند و نیز بررسی این تأثیرات امری قابل توجه است.

مصر در اینجا به عنوان یکی از کشورهایی که تحت تأثیر معماری ایرانی قرار گرفته، مورد نظر است، لذا پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود این است که تأثیر معماری ایران در مصر از زمان فتح اسلامی تا ظهور ممالیک چگونه است؟ در این مجال ضمن بیان این تأثیر و چگونگی ورود آن به مصر، به برخی از ابنیه شاخص در دوره‌های طولونی، فاطمی و ایوبی اشاره شده تا با ارایه قراین و شواهد بتوان این تأثیرات را آشکار کرد.

واژه‌های کلیدی:

معماری، ایران، طولونی، مصر، فاطمی، ایوبی، تأثیر.

- این مقاله برگرفته از یکی از مباحث رساله اینجانب با عنوان "تجلیات فرهنگ و هنر ایران در مصر از فتح اسلامی تا ظهور ممالیک" با راهنمایی استادان گرانمایه آقایان دکتر هادی عالم زاده و دکتر حسین قرچانلو است که بدین وسیله از ایشان تشکر و قدردانی می‌شود.
- دانشجوی دکتری تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران.

مقدمه

ایوان دار برای طلاب قرار داشت و در دو سوی مقابل حیاط دو تالار بزرگ بود و گنبدی پيازی شکل بر روی تالار بزرگتر وجود داشت. ساختن مدرسه هایی به این طرح از قرن ۷ ق تا ۹ ق، رواج یافت.^۲ پس از اینکه مسلمانان مصر را فتح کردند، دیانت و زبان خود را در آنجا گسترش دادند. در این حال هنر قبطی با آمیختن با فنون بیزانسی، آشوری و ایرانی شکفته شد و هنر اسلامی در وادی نیل با استفاده از فنون قدیمی و همکاری فاتحین با قوم مغلوب رشد کرد و تطور یافت.

تاریخ هنر اسلامی در مصر دارای دوره هایی است که هر یک از آنها صفاتی متمایز از دیگری دارد و می توان آن را به سه دوره تقسیم کرد: نخست با فتح مسلمانان آغاز می شود و به سقوط دولت طولونی منتهی می گردد، دوم عصر فاطمیان و سوم عصر ممالیک است. البته در این میان ذکر دو سلسله حکومتی باقی می ماند یعنی اخشیدیان و ایوبیان که هنر و معماری در این دوره دارای ممیزات و صفات ویژه زیادی نیست. بلکه در بیشتر موارد از هنر دوره پیش از خویش تبعیت کرده و زمینه را برای ظهور دوره بعدی فراهم می نماید.

ایران از همان نخستین سال های ظهور اسلام، میراث هنری مستقلی به جهان اسلام عرضه کرد. پس از روی کار آمدن عباسیان حکومت به عراق منتقل شد و ایرانیان نقشی مهم در دستگاه دولتی ایفا کردند و نفوذ هنر و معماری ایرانی یا بهتر بگوییم ساسانی غلبه یافت. منصور عباسی در ۱۴۵ ق بغداد را بنا کرد و معتصم در ۲۲۱ ق سامرا را ساخت. در این زمان آجر به مقدار زیاد در ساختن جرز و پلکان و طاق و گنبد به کار برده می شد. هلال درگاه و طاق نما و طاق گهواره ای و گنبد و ایوان اشکانی اساس استخوان بندی را تشکیل می داد.^۱ نقاشی هایی که بر دیوارهای قصور انجام می شد همه نشأت گرفته از هنر ساسانی بود، از جمله این تصاویر که بر دیوارهای قصرهای سامرا دیده شده تصویر دو رقاص است که نشان دهنده تأثیر روش های هنر ایرانی بر تصویرگری در عصر عباسی است.^۲ شیوه ساختن طاق های سکنج دار و گنبد های ضربی آجری و نیز به کارگیری کاشی های الوان برای تزئین رویه های بنا، شیوه ایرانی بود. از بناهایی که خصوصاً توسط معماران ایرانی پایه گذاری شد، مدرسه بود که دارای حیاط مرکزی بود و گرداگرد آن حجره های

هنر و معماری مصر از زمان فتح تا ظهور طولونیان

اطلاعات بدست آمده درباره این دوره بسیار اندک است. پس از فتح مصر توسط مسلمانان نخستین بنایی که در مصر ساخته شد، مسجد جامع فسطاط بود که به جامع عمرو یا جامع عتیق شهرت یافت.

عمرو بن عاص آن را در سال ۲۰ ق بنا کرد. این جامع از قدیمی ترین مساجد اسلامی است و لیکن نمی توان از بررسی آن اطلاعات مفیدی درباره معماری اسلامی در مصر بدست آورد، زیرا در طول قرون متمادی تغییرات زیادی در آن پدید آمده، به طوری که از شکل اولیه خود خارج شده و مخلوطی از روش های معماری گوناگون در آن به کار رفته است.^۳

این مسجد در آغاز دارای شبستان و محراب نبود، در روزگار امویان، بر وسعت مسجد افزوده و صحنی سرگشاده که دارای ایوان بزرگ ستون داری بود، ساخته و بر آن افزوده شد. امویان در بنای ساختمان ها از استاد کاران یونانی و سوری و نیز ایرانی کمک گرفتند و بدین ترتیب اصول و روش های یونانی، مسیحی و گاه ساسانی به سبب همجواری با سرزمین ایران در معماری ایشان به چشم می خورد.^۴

مصر در دوره عباسیان به لحاظ تبعیت سیاسی از مرکز حکومت، از جهت هنر و معماری نیز تابع ایشان بود.^۵ البته همه والیان مصر در این دوره، عرب نبودند، بلکه در روزگار مأمون عباسی (حک ۲۱۸ - ۱۹۸ ق) ایرانیان توانستند حکومت تقریباً مستقلی در مصر تشکیل دهند.

خاندان سری بن حکم قریب یازده سال بر مصر مستولی شدند، ولی در تمام این مدت در جنگ و جدال با مخالفان خویش و عاملان خلیفه عباسی بودند. حکومت این خاندان به فرمان مأمون و توسط ایرانی دیگری به نام عبدالله بن طاهر منقرض شد (۲۱۱ ق).^۶

وی در مدتی که حکومت مصر را بر عهده داشت و در آن اقامت کرد، مسجد جامع را وسعت بخشید.^۷ خاندان ماذرایی نیز از جمله خاندان های ایرانی بودند که در مصر به مقام خراج منسوب شدند و ثروتی بسیار بدست آوردند.^۸ اما از آثار و ابنیه ای که احتمالاً بر جای گذاشتند اطلاعی در دست نیست، تنها ابن سعید اشاره کرده که ایشان در تعمیر مساجد می کوشیدند.^۹

در سطور بعد به آن اشاره می‌شود، مؤید این مطلب است.^{۱۲} هنر طولونی در تاریخ هنری مصر مستقل است و صفات و ویژگی‌های خاصی دارد و همه اصول خود را از هنر عراقی که در سامرا پایتخت خلافت عباسی رواج داشت، اخذ کرده است.^{۱۳} ابن طولون روزگار جوانی خود را در سامرا گذراند و خاطره این پایتخت عباسی در ذهن وی که مشتاق بود تا در قلمرو حکومت و پایتخت خویش در مصر و به رقابت با سامرا بپردازد، باقی ماند. سامرا شهری بود که توسط معتصم عباسی (حک ۲۲۷ - ۲۱۸ ق) در سال ۲۲۱ ق بنا شد و پایتخت امپراطوری اسلامی گردید.^{۱۴} یعقوبی اخبار جامعی درباره مراحل و چگونگی بنای سامرا در اختیار می‌نهد.^{۱۵} بناهای سامرا اختلاف زیادی با بناهای اموی دارد. سنگ در سامرا به کار نمی‌رود بلکه در همه اجزای بنا از آجر استفاده می‌شود. تزیینات گچی که در قصور و خانه‌های سامرا دیده می‌شود اهمیت زیادی در تاریخ تزیینات اسلامی دارد زیرا در دیوارهایی که از گچ پوشیده شده روش‌ها و تزییناتی دیده شده که پارتیان و ساسانیان آن را به کار می‌بردند.

تصاویر و نقاشی‌هایی که در ابنیه سامرا وجود دارد به خوبی تأثیر نقاشی دوره ساسانی را نشان می‌دهد و این تأثیر را در آثار و ابنیه دوره فاطمیان نیز می‌توان مشاهده کرد.^{۱۶} بیشتر این تصاویر و نقاشی‌ها از پرندگان و حیوانات رقصه‌ها بود.^{۱۷}

اما آنچه در اینجا مهم است مسجد جامعی است که متوکل (حک ۲۴۷ - ۲۳۲ ق) در سال ۲۲۵ ق ساخته است و احمد بن طولون در بنای جامع خود آن را الگو قرار داده است. مسجد بزرگ سامرا عبارتست از بنای بسیار بزرگی از آجر که با توجه به مواد ساختمانی به کار رفته در آن، و همچنین مناره مارپیچی عظیم و خارق‌العاده‌اش که بنای زیگورات‌ها^{۱۸} و نیز سبک معماری قدیم بین‌النهرین را در خاطر مجسم می‌سازد.^{۱۹} (تصویر ۱) گرابار معتقد است منشأ مناره‌های

باید گفت از نشأت و رشد هنر اسلامی در مصر و چگونگی حیات آن تا پیش از عصر طولونی اطلاعی در دست نداریم و دوره طولونی نخستین مرحله آشکار و واضح در تاریخ هنر و معماری اسلامی در این دوره به شمار می‌رود.

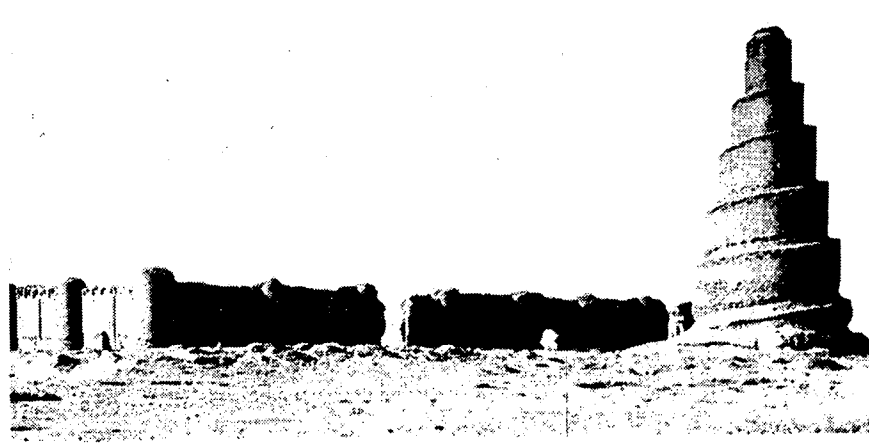
هنر و معماری در مصر از ظهور طولونیان تا پایان ایوبیان

همانطور که اشاره شد دوره طولونی نخستین مرحله از تاریخ هنر معماری اسلامی در مصر است، این بدان معنا نیست که این دوره را کاملاً مستقل از آنچه در مرکز خلافت عباسی رواج داشت بررسی کرد، زیرا بنی طولون توانستند با تبعیت و رقابت با هنر و معماری بغداد و سامرا، آثار گرانبهایی در مصر پدید آورند. نمونه بارز آن مسجدی است که در سال ۲۶۵ ق و به اهتمام احمد بن طولون و با ویژگی‌های معماری و عناصر تزیینی معمول در بین‌النهرین، در مصر بنا شد.^{۲۰}

در سال‌های اخیر حفاری‌هایی در سامرا انجام شده و محققان سعی کرده‌اند تا به ویرانه‌های آن دست یابند، زیرا این آثار و بقایا دارای اهمیتی زیاد در تاریخ هنر اسلامی و به ویژه مصر است و به این دلیل که احمد بن طولون آنچه از روش‌های هنر و معماری در عراق دیده بود از طریق معماران عراقی همراه خود به مصر منتقل کرد.

احمد بن طولون که در سال ۲۵۶ ق در سن ۳۴ سالگی به حکمرانی مصر برگزیده شد، پسر یکی از بندگان ترک مأمون خلیفه عباسی (حک ۲۱۸ - ۱۹۸ ق) بود.^{۲۱} مصر در زمان وی به امنیت و آرامش رسید در حالی که قیام زنج خلیفه عباسی را در بغداد به خود مشغول کرده بود.

مصادر تاریخی و ادبی پر است از ذکر عظمت طولونیان و توجه ایشان به هنر که البته ابنیه و آثار به جا مانده از ایشان که

تصاویر ۱. سامراء، مسجد جامع

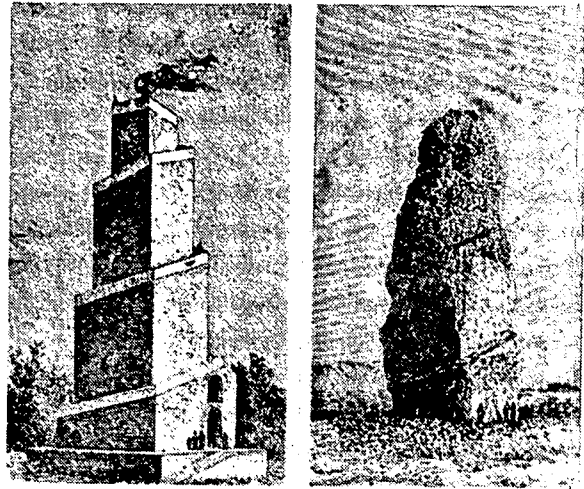
۲۶۶ ق به پایان برده است.^{۲۲} البته گفته مقریزی با تاریخی که بر لوح جلوی در جامع حک شده مطابقت دارد و پایان بنا در سال ۲۶۵ ق بوده است. بنا به گفته وی معمار جامع، مسیحی و عراقی الاصل بوده است و بعید نیست که همراه احمد بن طولون از عراق به مصر آمده باشد، یا هنگامی که وی تصمیم بنای مسجد و دیگر ابنیه گرفت، از وی درخواست کرد تا بدانجا بیاید.^{۲۳} در هر حال شواهد و قرائن نشان می دهد که معمار مذکور به هنر و معماری سامرا کاملاً آگاه و بصیر بوده است. به گفته مقریزی، هنگام ورود ابن طولون به مصر شکی نیست که شمار زیادی از عراق به همراه وی بدانجا آمدند.^{۲۴}

جامع ابن طولون عبارت است از بنایی بسیار بزرگ از آجر با صحنی مربع شکل به مساحت ۸۴۸۷ متر مربع. سطح همه دیوارها از گچ پوشیده شده است همان گونه که در عمارات سامرا مرسوم بوده کاربرد آجر در جامع طولونی نشانگر عراقی بودن معمار آن است.^{۲۵}

آورده اند هنگامی که ابن طولون تصمیم گرفت جامع را بنا کند گفت: بنایی بسازم که اگر مصر در حریق بسوزد و یا در آب غرق شود، آن پا برجا بماند، لذا به او گفتند: آن را با خاکسترو آجر سرخ بساز و در آن ستون های مرمری به کار نبر، زیرا در برابر آتش مقاوم نیست و او نیز چنین کرد.^{۲۶}

طرح مسجد ابن طولون از معماری سامرا نشأت گرفته است به ویژه درهای متعدد و پیشخان، مناره حلزونی شکل آن و به کار بردن جرزهای خشتی پوشیده شده از گچ، همگی از سامرا بدینجا آورده شده است.^{۲۷} (تصویر ۳) اسلوب سامرا در تزیینات و عناصر معماری از جمله تزیینات گچی این مسجد آشکار و واضح است.^{۲۸} ترتیب قرارگیری تک مناره مقابل محراب به مساجد بزرگ عباسی می ماند که بعدها در دوره ممالیک در جامع بیبرس نیز این روش اجرا شده است.^{۲۹} جامع ابن طولون بسیار آسیب دیده و به دفعات تعمیر شده است، ولی به قدر کافی از تزیینات گچ بری آن برای نشان دادن نحوه ترکیب طرح ها و نقش های اصیل ساسانی که از سامرا ناشی شده، با آنچه مربوط به طرح های رایج محلی با اصل یونانی است، باقی مانده است.

قوس های فاقد پوشش و باقی مانده کتیبه بزرگی که بر روی چوب کنده کاری شده از دیگر اجزای این مسجد است.^{۳۰} همه این ویژگی ها از خصوصیات معماری اولیه مصر در دوره اسلامی است که آشکارا از سامرا منشأ گرفته است.^{۳۱} از دیگر ویژگی هایی که در این مسجد مشاهده می شود درودگری و قاب بندی های چوبی آن با کنده کاری های گل و بتای و نقوش در هم تابیده ای است که متأثر از شیوه بین النهرین و سامرا بوده است.^{۳۲} این امتزاج عناصر هنری در مسجد جامع قیروان در تونس نیز مشهود است که معلوم می شود از این روش الهام گرفته شده است.^{۳۳} در یک کلام باید مسجد ابن طولون را از نظر عوامل معماری یک بنای عباسی سبک سامرا دانست که در خاک مصر جای داده شده است.^{۳۴}

تصویر ۲. برج آتش فیروزآباد

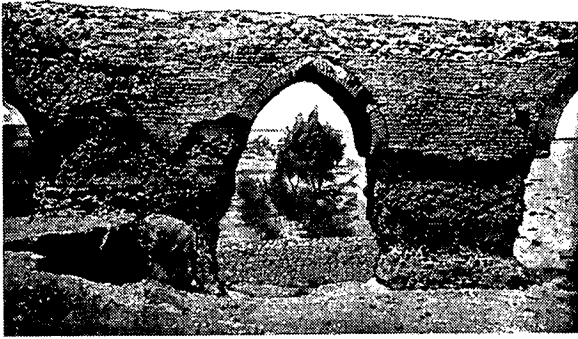
مارپیچ را نباید در زیگورات های بین النهرین باستان جست، بلکه در نوع خاصی از برج های مارپیچ باید جستجو کرد که در ایران ساسانی دیده شده و هنوز هدف ساخت آن معلوم نیست.^{۳۱} (تصویر ۲) خود مسجد که به تنهایی ۲۲۵ متر طول و ۱۵۳ متر عرض دارد به طور مستقیم و بدون واسطه قوس ها به وسیله پایه هایی از خشت و پوشیده از گچ نگه داشته شده است، نیز شمار درهای بکار رفته در این مسجد بسیار زیاد است.^{۳۲} این مسجد با ستون های خود مانند مسجد کوفه، آپاداناها و شاهان هخامنشی را به خاطر می آورد.^{۳۳}

در هر حال روش عباسی در معماری اسلامی با کاربرد آجر و استفاده از پایه های خشتی و پوشیده از گچ به تاسی از سنت های معماری ساسانیان، از دیگر شیوه های هنری جهان اسلام متمایز می گردد که این را می توان در مسجد جامع سامرا، مسجد رقه و ابودلف در عراق و جامع ابن طولون در مصر و جامع نایین در ایران مشاهده نمود.^{۳۴} استعمال آجرهای پخته و خشت در عراق یک امر طبیعی و به علت موقعیت جغرافیایی بود و از مصالح معمولی شمرده می شد.^{۳۵}

در بررسی معماری طولونی بهتر است که ابتدا به جامع ابن طولون پرداخت، زیرا این جامع پس از دوره های طولانی تغییر زیادی نکرده و در حال حاضر به عنوان مهم ترین، کهن ترین و بهترین نمونه از معماری آغاز دوره اسلامی به شمار می رود.^{۳۶}

این مسجد نمونه مساجد بسیار دیگری گردید که در جهان اسلام ساخته شد^{۳۷} و از همین رو در زمره قدیمی ترین و پرجسته ترین آثار معماری اسلامی به شمار می آید.^{۳۸}

به گفته مقریزی این جامع در سال ۲۶۳ ق بنا شد،^{۳۹} ولی ابن دقاق،^{۴۰} و ابوالحساسن ابن تغری بردی^{۴۱} گفته اند که شروع آن در سال ۲۵۹ ق بود و کندی گفته احمد بن طولون بنای آن را در سال ۲۶۴ ق آغاز و در سال

تصویر ۴. پل های ابن طولون

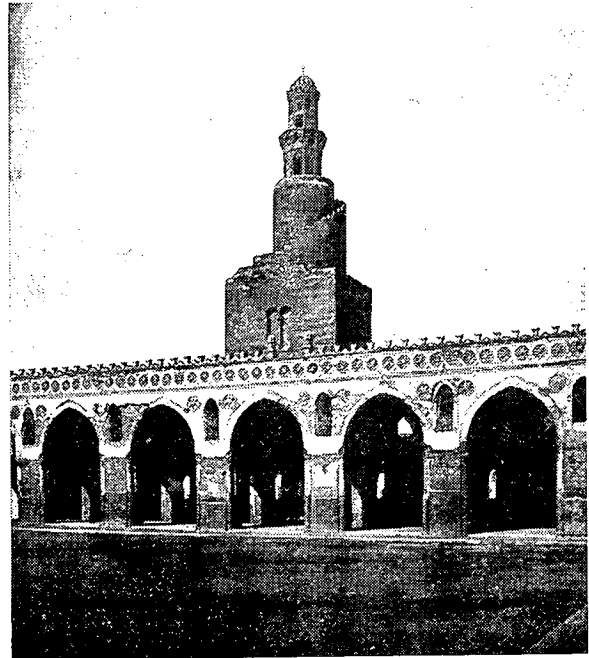
ابن طولون در بخش جنوب شرقی شهر قطائع پل هایی بنا کرد، که هنوز بخشی از آنها بر جای مانده است. این پل ها با آجرهایی که در شکل و اندازه آجرهای جامع طولونی است، ساخته شد. (تصویر ۴) مشهور است که احمد بن طولون بنای این پل ها را به معماری که مسجد جامع را بنا کرده بود، واگذار کرد.^{۵۲} شباهت زیادی میان این پل ها و پل هایی که اغالبه در شهر قیروان پایتخت خویش بنا کردند، وجود دارد.^{۵۳} و این شباهت میان ابنیه طولونیان و اغالبه بیانگر تأثیر معماری عباسی و به عبارتی ایرانی در افریقاییه است.

از بیمارستانی که احمد بن طولون بنا کرد چیزی بر جای نمانده است. وی برای این بیمارستان و جامع و پل های بنا شده، درآمد مستغلاتی را وقف کرد که احتمالاً این آغاز نظام وقف در مصر است که اهمیت آن در زندگی اجتماعی مسلمانان آشکار است.^{۵۴}

هنر و معماری در دوره فاطمیان مشتمل بر دو دوره است، یکی مربوط به دوره افریقاییه و دیگری دوره مصر است که در اینجا دومی مورد نظر است و ویژگی های خاص خود را داراست که در مصر و شام شکوفا شد و به سبب امنیت، آرامش و تسامح دینی که ایشان پدید آوردند تأثیر آن تا سیسیل نیز گسترش یافت.

از بررسی مساجدی که فاطمیان ساختند و مقایسه آنها با جامع احمد بن طولون می توان به تشابهات زیادی میان آنها پی برد. به طور مثال جامع الازهر از لحاظ اجزا و بسیاری از عناصر معماری شبیه جامع ابن طولون است. این جامع که در سال ۳۶۱ ق بنا شد در روزگار ممالیک گسترش یافت و بخش های دیگری به آن افزوده شد.^{۵۵} تزیینات گچی مسجد که مربوط به دوره فاطمی است با هنر سامرا ارتباط دارد و به احتمال زیاد از مسجد ابن طولون تأثیر پذیرفته است.^{۵۶} هلال های تزیینی و تزیین نمای خارجی صحن مسجد به وسیله معماران ایرانی در مصر رواج پیدا کرده است.^{۵۷}

بنای جامع حاکم (حک ۴۱۱ - ۳۸۶ ق) از زمان عزیز فاطمی (حک ۳۸۶ - ۳۶۵ ق) آغاز شد (۳۸۰ ق)، ولی در زمان حاکم به پایان رسید (۴۰۲ ق). بنای آن مانند این است که عیناً از جامع ابن طولون تقلید شده، زیرا هر دو از آجر است، بجز مأذنه که از سنگ بنا گردیده^{۵۸} و طاقنماها نیز بر روی پی های آجری قرار گرفته است.^{۵۹} گنبد آجری ظریفی نیز بر فراز محراب دیده می شود.^{۶۰}

تصویر ۳. مسجد جامع ابن طولون

در عراق شیوه تزیین صدر اسلام به اوج خود رسید و سازندگان مساجد ابن طولون و قیروان، تزیینات و برخی شیوه های ساخت خود را از عراق اخذ کردند و زندگی شاهوار بغداد و سامرا کانون عمده اسطوره شاهانه در اسلام شد.^{۴۵}

گرایار درباره تأثیر معماری بغداد و عباسی بر جامع ابن طولون در مصر و جامع قیروان در افریقاییه معتقد است شیوه های انتقال معلوم نیست اما منطقاً باید اهمیت خاص به کعبه داد و به احتمال زیاد زیارت سالانه مکه فرصتی برای اشاعه شکل ها و افکار فراهم آورده است.^{۴۶}

ابن طولون شهر قطائع را به تقلید از معتصم عباسی، در ساخت شهر سامرا، برای سکونت خود و سپاهیانش بنا کرد.^{۴۷} این شهر را پس از سقوط طولونیان توسط سپاه عباسی به رهبری محمد بن سلیمان آتش زدند و غارت کردند و همه ابنیه به جز مسجد جامع را ویران کردند.^{۴۸}

از دیگر ابنیه طولونیان از جمله قصور ایشان چیزی بر جای نمانده است. تنها از حفاری های انجام شده، دیوار بخشی از خانه ای بزرگ و آجری کشف شده که بر روی آن تزیینات گچی دیده می شود که از شیوه هنری سامرا تقلید شده و در جامع طولونی نیز نظیر آن وجود دارد.^{۴۹}

از این آثار می توان تا حدی پی برد که این قصور و ابنیه به همان شیوه ای که قصور خلفای عباسی در سامرا بنا شد، بر پا گردید، همانگونه که معماران مسلمان شهر عباسیه پایتخت اغالبه را در افریقاییه به همین روش بنا کردند.^{۵۰} احمد بن طولون به تقلید از خلفای عباسی در قصر خویش میدانی بزرگ برای بازی چوگان بنا کرد، عباسیان نیز این بازی را از ایرانیان آموخته بودند.^{۵۱}

که طرح آنها از شرق وارد شده، زیرا در سوریه، ایوان به ویژه در مدارس چیز شناخته شده‌ای نبود.^{۷۰}

بنای مدارس دورهٔ ایوبی چهار ایوانی و دارای حیاطی بود که به وسیلهٔ چهار ایوان احاطه می‌شد و ساختمان‌های مدرسه از جمله حجره‌های استادان و شاگردان در چهار سوی این حیاط قرار داشت.^{۷۱} این نوع بناها پلانی به شکل (+) دارد و در دوره پیش از اسلام رواج داشته است. این بناها می‌تواند تماماً پوشیده و یا قسمت مرکزی آن باز باشد. چنانچه قسمت مرکزی پوشیده باشد معمولاً عبارت از یک تالار مربع مرکزی و چهار شاه نشین و یا رواق در چهار ضلع است مانند تالار بزرگ کاخ بیشاپور مربوط به زمان شاهپور اول (۲۷۲ - ۲۴۱ م) و اگر قسمت مرکزی باز باشد در واقع همان حیاط‌های چهارگوش چهار ایوانی است مانند حیاط کاخ اشکانی آشور و مسجد چهار ایوانی زواره مربوط به دوره سلجوقی. عملاً از نظر پلان تفاوت میان این دو نوع ساختمان وجود ندارد به ویژه که گروهی از محققان معتقدند تالار چهار ایوانی کاخ ساسانی بیشاپور از حیاط کاخ آشور اشکانی الهام یافته و به مساجد چهار ایوانی اسلامی الهام بخشیده است و بر طبق نظر گروهی دیگر هر یک مستقیماً الهام بخش معماری اسلامی بوده است.^{۷۲} احتمالاً این نقشه را ایرانیان مهاجری که در منطقه سکونت داشتند با خود به قاهره آوردند.^{۷۳} مدارس مصر در مقایسه با همتای آنها در ایران معمولاً کوچک بودند.^{۷۴} مدرسه صالحیه که در سال ۶۳۹ ق ساخته شده جزء نخستین مدرسه‌هایی است که تماماً برای اهداف چهار مذهبی در نظر گرفته شده بود.^{۷۴} گفته می‌شود این مدرسه تحت تأثیر مستنصریه بغداد ساخته شده بود.^{۷۵}

گنبد‌های این دوره مرتفع و دارای ابعاد بزرگتر با تزیینات گچی زیاد و مقرنس، متمایز به نظر می‌رسد. به طور کلی دوره ایوبیان در حقیقت امتداد هنر و معماری فاطمیان و عصر انتقال از شیوه فاطمی به روش مملوکی بود که در مصر و شام بین قرون ۷ و ۱۰ ق شکوفا شد.^{۷۶}

مسلمانان بنای گنبد را از ساسانیان و بیزانس آموختند. در حقیقت گنبد از ایران به راونا و سپس از راونا به بیزانس و از آنجا به مصر راه پیدا کرده است. گنبد‌های مربوط به دوره فاطمی قدیمی‌ترین گنبد‌های مصر است و دارای مقرنس‌هایی است که بعدها تطور یافت.^{۶۱} جامع اقرم که توسط آمر فاطمی (حک ۵۲۵-۴۹۵ ق) در سال ۵۱۹ ق بنا شد نیز دارای چنین مقرنس‌هایی است.^{۶۲} در این مسجد اولین نمونه از قوس کشکولی شکل را با یک سرطاقچه تزیینی دندان‌دار می‌توان دید که نظیر آن در دروازه رقه در بغداد وجود دارد.^{۶۳} رو بنای مسجد به طاقنماهایی تقسیم گردیده که از طرف بالا به وسیله رشته‌هایی به شکل صدف به هم مربوط می‌شود، این طرح در تزیین مناره نقشی اساسی پیدا کرد و به عنوان اولین طرح تزیینی مقرنس در مصر رایج شد.^{۶۴} اتینگهاوزن معتقد است مقرنس از ایران اقتباس و با نیازها و امکانات بناهای مصری تطبیق داده شده است.^{۶۵} ایوان نیز از ویژگی‌های معماری ایران است و جامع اقرم و نیز جامع صالح که توسط ملک صالح طلائع بن رزیک وزیر خلیفه فائز (حک ۵۵۵ - ۵۴۹ ق) بنا شد، دارای چهار ایوان است.^{۶۶}

درباره تأثیر اسلوب‌های هنر و معماری فاطمیان بر سیسیل باید گفت این تأثیر حتی پس از سقوط ایشان در این جزیره و تسلط نورمان‌ها بر آنجا بر جا ماند (۴۳۹ ق) این را می‌توان در ابنیه الکاپلاپالائینا، کلیسای مرتورانا و قصور غریزه و قبه که مربوط به این دوره است، ملاحظه کرد.^{۶۷}

مهم‌ترین و برجسته‌ترین کاری که حاکمان جدید سوریه و مصر یعنی ایوبیان بدان مبادرت ورزیدند، ایجاد نهادهای آموزشی بود. بیشتر آنها مدارس یک یا دو مذهب فقهی سنی و یا گاهی هم چند فرقه مذهبی بود. در قاهره ۱۹ مدرسه ساخته شده بود، این مدارس نه برای تعلیم و تربیت بلکه بیشتر برای تبلیغات مذهبی برپا می‌شد.^{۶۸}

طرح این مدارس از انواع ساختمان‌های چهار ایوانی در ایران گرفته شده بود.^{۶۹} در مورد منشأ این طرح همگان برآند

نتیجه‌گیری

ایران بر مصر تنها نمونه‌ای از تأثیر عظیم و گسترده این سرزمین کهن است، به طوری که در این زمینه، ایران شاید بیش از هر کشور مسلمان دیگر منبع دایمی نوآوری‌ها، تجربه‌ها و اندیشه‌ها در بیش از یک هزار سال بوده است. تأثیر آن را می‌توان با تأثیر ایتالیا بر اروپا، یا تأثیر چین در هنر خاور دور مقایسه نمود. این اسلوب معماری ایرانی و تزیینات آن اثرات خود را تا دورترین نقطه غرب یعنی کشور مغرب و تا دورترین نقطه شرق یعنی کشور اندونزی بر جای گذاشته است.

بنابراین از جهات مختلف ایران را می‌توان به عنوان کلید معماری اسلامی به شمار آورد.

بررسی تأثیر معماری ایران بر مصر که هر دو در حیطه امپراطوری اسلامی قرار داشتند، نشان می‌دهد که ایران در زمینه معماری بر مصر تأثیر زیادی نهاد، و ابنیه مصر اسلامی به ویژه از زمان ظهور طولونیان که اسلوب هنر و معماری سامرا به مصر منتقل شد، مشحون از تأثیرات هنر و معماری ایران است که در سامرا رواج داشت. این اسلوب در مصر رشد کرد و در دوره‌های بعد ادامه یافت تا اینکه فاطمیان به حکومت رسیدند و معماری در این دوره نیز دارای ویژگی‌های خاص خود بود که در مصر و شام شکوفا شد تا اینکه ایوبیان بر روی کار آمدند، که آن را می‌توان امتداد هنر و معماری فاطمیان و عصر انتقال شیوه فاطمی به روش مملوکی دانست که بین قرون ۷ و ۹ ق جریان داشت. تأثیر معماری

پی‌نوشت‌ها

- ۱- تالبوت رایس، هنر اسلامی، ۲۹، ۲۲.
- ۲- کونل، هنر اسلامی، ۶۴.
- ۳- زمانی، تأثیر هنر ایرانی در هنر اسلامی، ۱۳۰، ۱۳۱.
- ۴- تالبوت رایس، ۹۴، ۹۵.
- ۵- کونل، همان، ۱۱، نیز زکی محمد حسن، فنون الاسلام، ۳۲.
- ۶- زکی محمد حسن، همانجا.
- ۷- الکندی، کتاب الولاه و القضاة، ۲۰۷.
- ۸- الکندی، ۲۰۷، ۲۰۸، نیز مقریزی، خطط، ۸۷/۲.
- ۹- صابی، تاریخ الوزراء، ۹۴، ۹۵.
- ۱۰- المغرب فی حلی المغرب، ۲۵۱.
- ۱۱- زکی محمد حسن، الفن الاسلامی فی مصر، ۲۸.
- ۱۲- ابن خلکان، وفيات الاعیان، ۱۷۴/۱، ۱۷۴.
- ۱۳- نک بلوی، سیره ابن طولون، نیز نک جرجی زیدان، احمد بن طولون.
- ۱۴- زکی محمد حسن، همان، ۲۲.
- ۱۵- ابن اثیر، الکامل، ۴۵۱/۶.
- ۱۶- نک. البلدان، ۲۶، ۲۷.
- ۱۷- زکی محمد حسن، همان، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۲، ۳۴.
- ۱۸- نک. تالبوت رایس، ۳۲، ۳۴.
- ۱۹- زیگورات: معبد برج مانند بابلی که اصلاً از سومریان بوده است و عبارتست از ساختمان هرمی شکل بلند چند طبقه که از دور پله می خورده و بالای آن قسمت اصلی معبد و قربانگاه را تشکیل می داده است، برج بابل که در کتاب مقدس آمده یکی از همین زیگورات هاست. زیگورات عیلامی چغا زنبیل بزرگترین زیگوراتی است که از آن خبر داریم و از سایرین بهتر مانده است (دائرة المعارف، مصاحب)
- ۲۰- زمانی، ۷۴؛ نیز هوگ، هنر معماری در سرزمینهای اسلامی، ۳۹، ۴۰؛ نیز نک. هیلن براند، معماری اسلامی، ۱۸۶؛ نیز تالبوت رایس، ۲۷، ۹۶.
- ۲۱- شکل گیری هنر اسلامی، ۱۳۰.
- ۲۲- هوگ، ۳۹-۴۰؛ نیز تالبوت رایس، ۳۷.
- ۲۳- زمانی، همان، ۷۴.
- ۲۴- نک. زکی محمد حسن، فنون الاسلام، ۵۴؛ البهنسی، الفن الاسلامی، ۱۷۳، ۱۷۵؛ نیز گرابار، همان، ۱۲۵.
- ۲۵- اتینگهاوزن، هنر و معماری اسلامی، ۱۰۱.
- ۲۶- Lane pool, cairo, 110
- ۲۷- اتینگهاوزن، ۱۰۴.
- ۲۸- دوری، هنر اسلامی، ۴۸.
- ۲۹- خطط، ۲۶۱/۲.
- ۳۰- الانتصار، ۱۲۲/۱.
- ۳۱- النجوم الزاهرة، ۹/۳.
- ۳۲- ۲۴۵.
- ۳۳- مقریزی، همانجا.
- ۳۴- همانجا.
- ۳۵- زکی محمد حسن، همان، ۲۹، ۴۱؛ البهنسی، ۱۷۶.
- ۳۶- مقریزی، ۲۶۲/۲؛ نیز ابن دقماق، ۱۲۳/۱.
- ۳۷- هوگ، ۳۹-۴۰؛ نیز تالبوت رایس، ۴۷-۴۸.
- ۳۸- تالبوت رایس، همانجا.
- ۳۹- بلر، هنر و معماری اسلامی، ۸۶.
- ۴۰- هوگ، ۳۹-۴۰.
- ۴۱- اتینگهاوزن، ۱۰۴.
- ۴۲- هوگ، ۳۹-۴۰؛ نیز دوری، ۴۹.
- ۴۳- مرزبان، خلاصه تاریخ هنر، ۱۲۲؛ نیز اتینگهاوزن، ۱۰۶.
- ۴۴- EI3
- ۴۵- گرابار، ۲۳۳.
- ۴۶- همو، ۲۳۹.
- ۴۷- ابن اثیر، الکامل، ۳۲۵/۶.
- ۴۸- کندی، ۲۷۱.
- ۴۹- زکی محمد حسن، الفن الاسلامی فی مصر، ۵۸، ۶۱.
- ۵۰- همو، ۵۹.
- ۵۱- همانجا.
- ۵۲- همو، ۶۴، ۶۵، ۶۶.
- ۵۳- همو، ۶۶.
- ۵۴- همو، ۶۶، ۶۷.
- ۵۵- همو، فنون الاسلام، ۶۲؛ نیز البهنسی، ۱۸۱.
- ۵۶- نک. اتینگهاوزن، ۲۳۹؛ نیز دیمانند، راهنمای صنایع اسلامی، ۱۰۵.
- ۵۷- کونل، ۴۷.
- ۵۸- زکی محمد حسن، همان، ۶۴؛ نیز کونل، ۴۷؛ نیز البهنسی، همانجا.
- ۵۹- هوگ، ۶۳.
- ۶۰- تالبوت رایس، ۹۷.
- ۶۱- زکی محمد حسن، همان، ۱۵۳-۱۵۴.
- ۶۲- همو، ۶۴؛ نیز هوگ، ۶۵.
- ۶۳- هوگ، همانجا.
- ۶۴- کونل، ۴۸.
- ۶۵- اتینگهاوزن، ۲۴۲-۲۴۳.
- ۶۶- زکی محمد حسن، همان، ۶۴.
- ۶۷- همو، ۶۸؛ نیز کونل، ۴۶؛ نیز زکی محمد حسن، کنوز الفاطمیین، ۸.
- ۶۸- اتینگهاوزن، ۴۱۳.
- ۶۹- همو، ۴۱۴؛ نیز زکی محمد حسن، ۶۸-۶۹.
- ۷۰- گرابار، ۲۲۹؛ نیز اتینگهاوزن، همانجا.
- ۷۱- زکی محمد حسن، فنون الاسلام، ۲۲، ۲۴.
- ۷۲- زمانی، ۱۳۰-۱۳۱.
- ۷۳- بلر، ۸۶.
- ۷۴- هیلن براند، ۲۳۵.
- ۷۵- اتینگهاوزن، ۴۱۳.
- ۷۶- زکی محمد حسن، همان، ۱۴، ۱۵۳-۱۵۴.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین ابی الحسن علی بن ابی الکریم محمد بن محمد بن عبدالکریم بن عبد الواحد الشیبانی معروف به ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، دار صادر، بیروت، ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۹ م.
- ابن خلکان، ابوالعباس شمس الدین احمد بن محمد بن ابی بکر بن خلکان، وفیات الاعیان و ابناء الزمان، تحقیق احسان عباس، منشورات الرضی، قم، بی تا.
- ابن سعید الاندلسی، المغرب فی حلی المغرب، تحقیق زکی محمد حسن، الجزء الاول من القسم الخاص بمصر، مطبعه جامعه فؤاد الاول، ۱۹۵۳ م.
- ایتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابار، هنر و معماری اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، تهران، ۱۳۷۸ ش.
- ابن دقماق، ابراهیم بن محمد بن ایدمر العلابی، الانتصار لواسطه عقد الامصار، مرکز الموسوعات العالمیه، بیروت، بی تا.
- ابن تغری بردی، جمال الدین ابی المحاسن یوسف بن تغری بردی الاتاکی، النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره، تحقیق ابراهیم علی طرخان، طبعه مصوره عن طبعه دارالکتب.
- بلوی، ابو محمد عبدالله بن محمد المدینی البلوی، سیره احمد بن طولون، تحقیق محمد کرد علی، المکتبه العربیه، ۱۳۵۸ ق.
- البهنسی، عقیف، الفن الاسلامی، دار طلاس للدراسات و الترجمة و النشر، ۱۹۸۶ م.
- تالبوت رایس، دیوید، هنر اسلامی، ترجمه ماه ملک بهار، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۵ ش.
- دیماند، س. م.، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۵ ش.
- دوری، کارل جی، هنر اسلامی، ترجمه رضا بصیری، انتشارات یساولی فرهنگسرا.
- دایره المعارف مصاحب، با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۶ ش.
- زکی محمد حسن، فنون الاسلام، دار الرائد العربی، بیروت، ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱ م.
- // // // الفن الاسلامی فی مصر من الفتح العربی الی النهایه العصر الطولونی، دار الرائد العربی، بیروت، بی تا.
- // // // الفنون الایرانیه فی العصر الاسلامی، مطبعه دار الکتب المصریه، قاهره، ۱۹۴۰ م.
- // // // کنوز الفاطمیین، دار الرائد العربی، بیروت، ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱ م.
- زمانی، عباس، تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی، انتشارات اداره کل نگارش و زارت فرهنگ و هنر، ۲۵۳۵ ش.
- کندی، ابو عمر محمد بن یوسف الکندی المصری، الولاه و کتاب القضاء، تصحیح رفن کست، مطبعه الآباء الیسوعیین، بیروت، ۱۹۰۸ م.
- کونل، ارنست، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، نشر توس، ۱۳۶۸ ش.
- گرابار، اولگ، شکل گیری هنر اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹ ش.
- مرزبان، پرویز، خلاصه تاریخ هنر، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴ ش.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی بن القادر بن محمد المعروف بالمقریزی، الخطط المقریزیه المسماه بالمواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار، مکتبه احیاء العلوم، لبنان، بی تا.
- یعقوبی، احمد بن یعقوب بن واضح الکاتب المعروف بیعقوبی، دار احیاء التراث العربی، بی جا، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۸ م.
- هلال صابی، ابوالحسن الهلال بن المحسن بن ابراهیم الصابی الکاتب، مطبعه آباء الیسوعیین، بیروت، ۱۹۰۴ م.
- هوک، ج. و هانری مارتن، سبک شناسی هنر معماری در سرزمینهای اسلامی، ترجمه پرویز رجواند، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۵ ش.
- هیلن براند، رابرت، معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، نشر شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران)، ۱۳۷۹ ش.
- Lane poole, Stanley, 1854, 1931, cairo, sketches of its history, monuments, and social life.
- ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM, VOLUME III, E- I'ITIMADAL- DAWLA, LEIDEN, 1987.